

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Παλαιότερες και νεότερες έρευνες στην περιοχή Τρίλοφου-Στενήμαχου Ν. Ημαθίας

Νεκτάριος Πουλακάκης, Ειρήνη Ψαρρά

doi: [10.12681/makedonika.696](https://doi.org/10.12681/makedonika.696)

Copyright © 2015, Νεκτάριος Πουλακάκης, Ειρήνη Ψαρρά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πουλακάκης Ν., & Ψαρρά Ε. (2010). Παλαιότερες και νεότερες έρευνες στην περιοχή Τρίλοφου-Στενήμαχου Ν. Ημαθίας. *Μακεδονικά*, 39(1), 175-200. <https://doi.org/10.12681/makedonika.696>

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΡΙΛΟΦΟΥ – ΣΤΕΝΗΜΑΧΟΥ Ν. ΗΜΑΘΙΑΣ.

Ο Νομός Ημαθίας, με το πλούσιο αρχαιολογικό παρελθόν του, υπήρξε για πολλά χρόνια ένα ανεξάντλητο πεδίο έρευνας και μελέτης για τον ακούραστο αρχαιολόγο Φώτιο Πέτσα, με αποτέλεσμα πολλές αρχαιολογικές θέσεις να γίνουν γνωστές χάρη στην αδιάκοπη προσπάθεια του να εντοπίζει, να διασώζει και να προστατεύει αρχαιότητες¹. Ορισμένες ασφαλώς απ' αυτές έγιναν στη συνέχεια αντικείμενο συστηματικής ανασκαφικής έρευνας από τον ίδιο και από άλλους ανασκαφείς, για να καταστούν τελικά σημαντικότερα αρχαιολογικοί χώροι, όπως η Λευκόπετρα και η Μίεζα. Υπάρχουν ωστόσο και ορισμένες θέσεις, για τις οποίες οι φειδωλές έστω αναφορές του Φ. Πέτσα υπήρξαν όχι μόνο οι πρώτες αλλά για πολλά χρόνια και οι μοναδικές μαρτυρίες για την ύπαρξη αρχαιοτήτων, καθώς η γνώση μας γι' αυτές μέχρι πρόσφατα δεν είχε προχωρήσει παρά ελάχιστα.

Σ' αυτή τη δεύτερη ομάδα των ελάχιστα γνωστών αρχαιολογικών χώρων ανήκει και η περιοχή μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Τριλόφου και Στενημάχου, που απλώνεται στις λοφώδεις υπώρειες του Βερμίου Όρους, ανάμεσα στη Βέροια και τη Νάουσα (Εικ. 1). Οι δύο σύγχρονοι οικισμοί, αν και γειτονικοί, ανήκουν διοικητικά σε διαφορετικούς δήμους. Ο Τριλόφος εμπίπτει στα διοικητικά όρια του Δήμου Βέροιας, ενώ η Στενήμαχος στα όρια του Δήμου Νάουσας, της Περιφερειακής Ενότητας Ημαθίας.

Οι οικισμοί του Τριλόφου και της Στενημάχου βρίσκονται σε μία εξαιρετική τοποθεσία πάνω σε χαμηλούς λόφους στους πρόποδες του Βερμίου. Η περιοχή είναι ιδιαίτερα ευνοημένη ως προς τη γεωμορφολογία της, καθώς στα δυτικά προστατεύεται από τον ορεινό όγκο που της εξασφαλίζει ένα ήπιο κλίμα, ενώ στα ανατολικά της απλώνεται ο εύφορος κάμπος της Ημαθίας. Ανάμεσα στους λόφους κατεβαίνουν απ' τις πηγές του βουνού ρέματα και χειμάρροι που καταλήγουν στην πεδιάδα. Το φυσικό αυτό ανάγλυφο προσέφερε ιδανικές συνθήκες διαβίωσης και υπήρξε ο κύριος λόγος για την

---

1. Η συμβολή του Φ. Πέτσα στην νομική κατοχύρωση της προστασίας των αρχαιολογικών χώρων της Ημαθίας ήταν καθοριστική, καθώς φρόντισε για την κήρυξη πολλών αρχαιολογικών χώρων ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, μεταξύ των οποίων και αυτών του Τριλόφου και της Στενημάχου (ΦΕΚ 35/2-2-62/τ. Β', ΥΑ 15794/19-12-61 και συμπληρωματική κήρυξη ΦΕΚ 175/26-3-66/τ. Β', ΥΑ 2258/4-2-66). Η νέα ενιαία κήρυξη – οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου Τριλόφου και Στενημάχου εγκρίθηκε το 2012 από το ΚΑΣ και πρόκειται να δημοσιευτεί σε ΦΕΚ εντός του 2013.

εγκατάσταση εδώ ανθρώπων από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους και την ανάπτυξη οικισμών μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, η διαπίστωση της διαχρονικής παρουσίας του ανθρώπου στην περιοχή βασιζόταν μέχρι πολύ πρόσφατα είτε, κυρίως, στις παραδόσεις και τις περισυλλογές αρχαιοτήτων, είτε στις επιφανειακές έρευνες.

Στην αρχαιότητα η υπό συζήτηση περιοχή βρισκόταν στα όρια των χωρών που ελέγχονταν από δύο από τις σημαντικότερες πόλεις της αρχαίας Βοττιαίας, τη Βέροια στα νότια και τη Μίεζα βορειότερά της, η θέση της οποίας εντοπίζεται στην περιοχή των σύγχρονων οικισμών Κοπανού και Λευκαδίων. Ως πιθανό όριο μεταξύ των χωρών των δύο αυτών αρχαίων πόλεων, θεωρείται, σύμφωνα με τις απόψεις των μελετητών που ασχολήθηκαν με την τοπογραφία της περιοχής², το φυσικό ρέμα Σκροπ (χειμάρρος Κολιμπάκος)³. Στην περίπτωση αυτή ο αρχαίος οικισμός στην περιοχή του Τριλόφου θα ανήκε στη χώρα της Βέροιας, ενώ ο οικισμός της Στεννήμαχου στη χώρα της Μίεζας.

Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί τα τελευταία χρόνια πολλές νέες θέσεις οικισμών και νεκροταφείων, που συγκροτούν ένα πυκνό δίκτυο αρχαιολογικών χώρων. Οι αρχαιότητες χρονολογούνται από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο ως και τα Μεταβυζαντινά χρόνια. Από ολόκληρη την περιοχή έχουν περισυλλεχθεί ή παραδοθεί κατά καιρούς και μεμονωμένα κινητά αρχαία μνημεία που υποδεικνύουν την πυκνότητα της κατοίκησης διαχρονικά⁴.

Συνοπτικά, οι αρχαιολογικές θέσεις και τα μνημεία της περιοχής Τριλόφου και Στεννήμαχου, που έχουν εντοπιστεί ως σήμερα, είναι οι ακόλουθες⁵ (Εικ. 1):

A. Ανασκαμμένες θέσεις

1. Στενήμαχος, θέση Ιτιά - Ρωμαϊκή έπαυλη (;) (Εικ. 1, Α1)

Το 1955 πιθανόν εντοπίζονται από τον Φ. Πέτσα τα πρώτα σταθερά οι-

2. Μ. Β. Χατζόπουλος, «Χώρα και κόμης της Βέροιας», στο *Μνήμη Λαζαρίδη Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 58· Λ. Γουναροπούλου – Μ. Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας. Τεύχος Α'. Επιγραφές Βέροιας*, Αθήνα 1998, σ. 47.

3. Το ρέμα αυτό διασχίζει μέχρι σήμερα τις υπώρειες του Βερμίου όρους, μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Στεννήμαχου και Φυτειάς και όταν εκβάλλει στην πεδιάδα, ενώνεται με έναν άλλο χειμάρρο βορειότερα του, οπότε ονομάζεται πλέον Κολιμπάκος.

4. Βλ. περιληπτικά, Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 47 και σημ. 41 (Τριλόφος) και σ. 48 και σημ. 54 (Στενήμαχος).

5. Σε παρένθεση σημειώνεται η θέση του αρχαιολογικού χώρου ή της εύρεσης μνημείου στο τοπογραφικό διάγραμμα.

κοδομικά κατάλοιπα στη θέση Ιτιά, η οποία βρίσκεται 500 μ. περίπου νότια του σύγχρονου οικισμού της Στενημάχου. Συγκεκριμένα, στο αγροτεμάχιο αρ. 743 του αγροκτημάτος Στενημάχου, ιδιοκτησίας Ανδρέα Κατσαρού, διαπιστώνεται η ύπαρξη θεμελίων και στυλοβάτη κιονοστοιχίας⁶. Γωνιόλιθοι διακρίνονται ακόμη και σήμερα διάσπαρτοι στο χώρο κάτω από θάμνους ή καλυμμένοι από τις νεότερες επιχώσεις. Άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από την ίδια θέση, όπως τμήματα κιόνων, σώζονται σε αυλές οικιών στη Στενήμαχο (Εικ. 2).

Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του φιλόλογου κ. Κ. Γκλαβένου⁷, αρχαιόφιλου κατοίκου της Στενημάχου, ο Φ. Πέτσας διενήργησε δοκιμαστικές τομές στη θέση αυτή στη δεκαετία του '50, όπως τον πληροφορήσε ο τότε πρόεδρος της κοινότητας Στενημάχου Γ. Κουμπατής. Η πληροφορία αυτή δεν στάθηκε δυνατόν να επιβεβαιωθεί από άλλη πηγή, ενώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Φ. Πέτσας δεν παρέχει καμιά πληροφορία για ανασκαφή στη θέση αυτή. Το βέβαιο είναι ότι ο ίδιος δεν επανήλθε έκτοτε για περαιτέρω έρευνα στον χώρο. Ωστόσο, η σημασία που απέδιδε στις αρχαιότητες που εντοπίστηκαν φαίνεται από το γεγονός ότι κρίνει σκόπιμο να τις αναφέρει, έστω και επιγραμματικά, στη δημοσίευση του *Τάφου της Κρίσεως*, μολοντί βρίσκονται έξω από την περιοχή που πραγματεύεται η συγκεκριμένη μονογραφία, ενώ παράλληλα σημειώνει και τη θέση τους στο τοπογραφικό διάγραμμα που παραθέτει⁸.

Συγκεκριμένα, κλείνοντας το κεφάλαιο της εισαγωγής για τα αρχαιολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής της Νάουσας, αναφέρει⁹: «Επι νοτιότερον, μεταξύ Στενημάχου και Τριλόφου (άλλοτε Κούκλαινα), διεπιστώθησαν σπουδαία κτήρια μετά κιονοστοιχιών, των οποίων βάσεις και κιονόκρανα μεταφέρθησαν εις το Μουσείον Βεροίας και περισηνελέγησαν ανάγλυφα και επιγραφαί, άπαντα ρωμαϊκής εποχής. Αλλά ταύτα, ενρίσκονται πλέον έξω της περιοχής Ναούσης - Κοπανού - Λευκαδίων, η οποία μας ενδιαφέρει». Στο ίδιο κείμενο παραπέμπει στο BCH του έτους 1956¹⁰, όπου απλώς αναφέρει την περιουλογή και μεταφορά δύο επιτύμβιων ενεπίγραφων στηλών από τη Στενήμαχο (πρώην Χωροπάνι) στο Αρ-

6. Φ. Πέτσας, *Ο τάφος των Λευκαδίων*, Εν Αθήναις 1966, σ. 4.

7. Ο κ. Κ. Γκλαβένος υπήρξε για πολλές δεκαετίες και παραμένει πολύτιμος αρωγός στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Πολλές παραδόσεις αρχαιοτήτων και υποδείξεις αρχαιολογικών θέσεων οφείλονται στην ανιδιοτελή βοήθειά του. Η Αρχαιολογική κοινότητα οφείλει να τον ευχαριστήσει και από τη θέση αυτή.

8. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 6). Η θέση δηλώνεται με τον αρ. 31 του τοπογραφικού διαγράμματος.

9. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 4.

10. BCH 80 (1956) 315. Για τις ίδιες στήλες βλ. Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 7 (1966-67) 345 σημ. 3.

χαιολογικό Μουσείο της Βέροιας, χωρίς νύξη για τον ακριβή τόπο προέλευσής τους ή τη διενέργεια οποιασδήποτε ανασκαφής. Δυστυχώς, δεν δημοσίευσε σχέδιο ή φωτογραφία των κτηρίων που περιγράφει, ενώ δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί κάτι σχετικό στο αρχείο της ΙΖ' ΕΠΚΑ. Βρέθηκε μόνο μία φωτογραφία της θέσης αυτής του έτους 1976 (Εικ. 3).

Για τη χρονιά αυτή έχουμε την προσωπική μαρτυρία του κ. Αναστάσιου Σακαλή, ηλικιωμένου σήμερα κατοίκου της Στενημάχου, ότι ο ίδιος έλαβε μέρος ως νεαρός σε μία διερευνητική ανασκαφή λίγων μόνο ωρών στη θέση Ιτιά, κατά την οποία βρέθηκε μια μαρμάρινη στήλη. Πρόκειται πιθανότατα για μια ανεπίγραφη ταφική στήλη από τη Στενήμαχο, που δημοσιεύτηκε λίγα χρόνια αργότερα από τον Ι. Τουράτσογλου¹¹.

Σε έγγραφο, τέλος, της ΙΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αναφέρεται ότι στο αγροτεμάχιο του κ. Α. Κατσαρού στη θέση Ιτιά Στενημάχου διενεργήθηκαν το καλοκαίρι του 1994 από την Β. Αλλαμνή δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες προέκυψαν κινητά ευρήματα (κεραμίδα στέγης, τμήματα από κίονες και πυρόπλινθους) που βεβαιώνουν την ύπαρξη κτίσματος ρωμαϊκών χρόνων.

Από τις λιγοστές αυτές πληροφορίες που αναφέρονται σε κτήρια με κιονοστοιχίες και κυρίως από τη θέση των λειψάνων, που βρίσκονται στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου με πανοραμική θέα προς την πεδιάδα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν σε κάποια ρωμαϊκή έπαυλη. Εξίσου πιθανή θεωρούμε, ωστόσο, την ύπαρξη μιας ευρύτερης οικιστικής εγκατάστασης, λαμβάνοντας υπόψη την εκτεταμένη διασπορά της επιφανειακής κεραμικής που παρατηρείται στη θέση αυτή.

2. Στενήμαχος – Τριλόφος, θέση Μπας-Καρτέρ (Εικ. 1, Α2)

Το έργο της κατασκευής του νέου οδικού άξονα «Βέροια – Σκύδρα» στο τμήμα «Πατριδα – Ανισόπεδος Κόμβος Νάουσας» αποτέλεσε αφορμή για τη σωστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2006 και το 2008 σε λόφο με το τοπωνύμιο Μπας Καρτέρ¹². Η ανασκαφή είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό σημαντικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων¹³.

Ο λόφος αποτελούσε ήδη γνωστή αρχαιολογική θέση, καθώς στην κορυφή του είχαν εντοπιστεί παλαιότερα ευρήματα της Νεότερης Νεολιθικής

11. J. Touratsoglou, «Inscriptions funéraires inédites au Musée de Véroia», *Terra Antiqua Balcanica II (Studia in honorem Chr. M. Danov)*, Sofia 1985, σ. 423, αρ. 9.

12. Η σωστική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο αγροτεμάχιο αρ. 1701B του αγροκτήματος Τριλόφου. Το ανατολικό τμήμα του λόφου ανήκει στο αγρόκτημα Τριλόφου, ενώ το δυτικό στο αγρόκτημα Στενημάχου. Στο γειτονικό λόφο, δυτικά της παραπάνω θέσης, επιφανειακή έρευνα έδειξε την ύπαρξη αρχαιοτήτων.

13. Για την ανασκαφή βλ. Ν. Πουλακάκης, *ΑΔ* 61 (2006), Χρονικά (υπό εκτύπωση) ο ίδιος, *ΑΔ* 63 (2008), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

Εποχής¹⁴, ενώ σε μικρή σωστική έρευνα που πραγματοποιήθηκε προ ετών αποκαλύφθηκαν αποθέτες με μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Ο λόφος έχει υψόμετρο στην κορυφή του περί τα 190 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και οι κλίσεις του είναι σχετικά ομαλές. Στα βόρεια του ορίζεται από εποχικό χείμαρρο, ενώ βορειοδυτικά του υπάρχει πηγή, που ονομάζεται Ροδιά. Πριν από την αποψίλωσή του, που πραγματοποιήθηκε με μπουλντόζες της εταιρείας που εκτελούσε το τεχνικό έργο με σκοπό τη δημιουργία χώρου λήψης αδρανών υλικών, ο λόφος ήταν καλυμμένος με πλούσια βλάστηση δένδρων και θάμνων¹⁵.

Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε σε δύο τομείς, στη βόρεια και νότια κλιτύ του, όπου πραγματοποιήθηκαν πολλές δοκιμαστικές τομές σε διαφορετικά σημεία, ορισμένες εκ των οποίων απέδωσαν σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα¹⁶ (Εικ. 4). Ωστόσο, η ανασκαφική έρευνα, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών στις οποίες διεξήχθη, ήταν αναγκαστικά περιορισμένη και ελλιπής και δεν προχώρησε στην ανασκαφή και του εσωτερικού των χώρων, καθώς βασική επιδίωξη ήταν η αποκάλυψη του συγχροτήματος σε όσον το δυνατόν μεγαλύτερη έκταση, με σκοπό την αποτροπή της καταστροφής του οικιστικού συνόλου και ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου. Για τον λόγο αυτό δεν κατέστη δυνατόν να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα για τη χρήση των χώρων αυτών.

A. Νότιος τομέας

Στη νότια πλευρά του λόφου πραγματοποιήθηκαν αρκετές δοκιμαστικές τομές, μήκους από 20 έως 30 μ. Σε αρκετά σημεία η επίχωση ήταν μικρή

14. Η θέση αναφέρεται ως Στενήμαχος II, βλ. Ν. Μερούσης – Λ. Στεφανή, «Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στην προϊστορική Ημαθία: Συμπεράσματα και προοπτικές από την επιφανειακή έρευνα των ετών 1993-1996», *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακινώσεως κατά το έργο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 742, 750 Ε. Στεφανή, *ΑΔ 52* (1997), Χρονικά Β' 2, σ. 748. Βλ. επίσης και το άρθρο του Κ. Γκλαβένου, ο οποίος υπέδειξε και τη θέση, στο τοπικό περιοδικό *Νιάουστα*, Κ. Γκλαβένος, «Προϊστορικοί οικισμοί στις παρυφές του Ανατ. Βερμίου», *Νιάουστα* (Σεπτέμβριος 2003) 8-11.

15. Η αποτροπή της ολοσχερούς καταστροφής του αρχαιολογικού χώρου επιτεύχθηκε μετά από μεγάλες προσπάθειες της ΙΖ' ΕΠΚΑ και σχετικές γνωμοδοτήσεις του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας. Η καταγγελία των παράνομων εργασιών έγινε από τον κ. Κ. Γκλαβένο και στην επιτυχή κατάληξη συνέβαλαν καθοριστικά η τότε προϊσταμένη της Εφορείας Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και ο συνάδελφος αρχαιολόγος Ι. Γραικός.

16. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το διάστημα από τις 16 Ιουνίου έως τις 11 Αυγούστου 2006. Σ' αυτήν έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Στ. Λιουλίας, Σ. Λύχνα, Δ. Τριανταφυλλοπούλου και Σπ. Τσαφράς, ο αρχιτέκτονας Α. Σασκαλίδης, ο σχεδιαστής Θ. Τηλιόπουλος, καθώς και 10 εργάτες. Η τοπογραφική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τους τοπογράφους Γ. Γκάτσιο και Θ. Τριανταφυλλίδη.

και ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 0,10 - 0,20 μ., σε άλλα, όμως, όπου η επίχωση του εδάφους ήταν μεγαλύτερη, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων στο επίπεδο της θεμελίωσης. Περιεσπλήχθη μεγάλη ποσότητα διάσπαρτης στον χώρο κεραμικής, καθώς και συνανήκοντα όστρακα αποθηκευτικού πίθου, σωζόμενου κατά χώραν.

Σε τομές ερευνήθηκαν, επίσης, τρεις χώροι που διαμορφώνονται από δύο τοίχους, οι οποίοι γωνιάζουν, σωζόμενοι στο επίπεδο της θεμελίωσής τους. Είναι κατασκευασμένοι από λίθους διαφορετικών μεγεθών, με επίπεδη την πάνω επιφάνειά τους και λάσπη ως συνδετικό υλικό (Εικ. 5). Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε η γωνία ενός υπαίθριου χώρου (αυλής) και δύο στεγασμένοι χώροι μιας οικίας. Η κεραμική από τις τομές αυτές ανήκει στην ελληνιστική κυρίως περίοδο, ενώ αρκετά είναι και τα μικροευρήματα.

Ανατολικά των παραπάνω χώρων, σε μικρή απόσταση από χωματόδρομο που διασχίζει την ανατολική κλιτύ του λόφου, διανοίχθηκαν άλλες εννέα τομές. Σε δύο απ' αυτές εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση $A \rightarrow \Delta$, σε απόσταση μεταξύ τους περί τα 4 μ. Ο δυτικότερος τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 μ., ενώ ο ανατολικός καθαρίστηκε σε μήκος 2,30 μ. Μεταξύ τους αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, διαστάσεων 2,35 X 2,30 μ., ενώ ένας ακόμη λιθοσωρός αποκαλύφθηκε σε γειτονική τομή. Οι τοίχοι αυτοί και οι λιθοσωροί δεν είναι σαφές εάν προέρχονται από τους διαλυμένους τοίχους μιας οικίας ή εάν, όπως θεωρούμε πιθανότερο, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους, είχαν αναλημματικό χαρακτήρα. Η κεραμική από τις παραπάνω τομές ανήκει κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους.

B. Βόρειος τομέας

Στο βόρειο τομέα τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν στο μέσον περίπου του ύψους του λόφου και σε υψόμετρο 170-172 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας. Εντοπίστηκε μέρος ενός κτηριακού συγκροτήματος ή ενός οικοδομικού τετραγώνου με προσανατολισμό από ΒΔ $\rightarrow$ ΝΑ, το οποίο βρίσκεται σε σημείο με άπλετη θέα προς την πεδιάδα (Εικ. 6-8).

Το τμήμα που αποκαλύφθηκε έχει διαστάσεις 36,0 x 16,0 μ. και καλύπτει συνολική έκταση 568 τ.μ. Εντοπίστηκαν τοίχοι ή τμήματα τοίχων που ανήκουν σε δεκαοκτώ (18) τουλάχιστον χώρους, μέρος των οποίων καλύπτονταν από στρώματα καταστροφής κεραμίδων οροφής και διαλυμένων πλιθίων. Το εσωτερικό των χώρων αυτών, ωστόσο, δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, λόγω έλλειψης χρόνου. Οι τοίχοι που ορίζουν τους επιμέρους χώρους παρουσιάζουν αλλού σχετικά επιμελημένη και αλλού πιο πρόχειρη δόμηση. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,50 - 1,00 μ., ενώ το μέγιστο ύψος τους φθάνει τα 0,65 μ. (Εικ. 9-10). Αποκαλύπτονται στο επίπεδο της θεμελίωσης

των κτηρίων και κατά περίπτωση, ανάλογα με την κλίση του εδάφους, μπορεί να σώζονται από μία μέχρι και πέντε συνολικά στρώσεις μικρότερων ή μεγαλύτερων λίθων, τετραγωνισμένων ή ακανόνιστα λαξευμένων, οι οποίοι συναρμολογούνται με λάσπη. Πάνω από την υποδομή αυτή, οι τοίχοι κατασκευάζονταν με ωμά πλιθιά, μερικά από τα οποία σώθηκαν κατά χώραν.

Στο εσωτερικό του κτηριακού συγκροτήματος ερευνηθήκαν τέσσερις χώροι που ονομάστηκαν Ζ, Η, Θ και Ι (Εικ. 6, 11). Ο μικρός τετράγωνος χώρος Θ στο κέντρο του συγκροτήματος, διαστάσεων 2×3 μ., μπορεί να αναγνωριστεί ως πιθεώνας, καθώς στο κέντρο του βρέθηκε κατά χώραν μεγάλος αποθηκευτικός πίθος (Εικ. 6). Οι χώροι Ζ και Η φέρουν δάπεδο με πολύ καλά διατηρημένο υδραυλικό κονίαμα. Ο χώρος Ζ έχει διαστάσεις $1,65 \times 1,40$ μ., ενώ ο χώρος Η $1,50 \times 1,50$ μ. Στο μέσο του ΒΑ τοίχου του χώρου Η εντοπίστηκε πηλοσωλήνας με κλίση προς τον γειτονικό χώρο Ι. Πρόκειται προφανώς για αγωγό εκροής υγρών. Οι χώροι Ζ και Η καλύπτονταν με στρώμα καταστροφής από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών.

Οι γειτονικοί αυτοί χώροι Ζ και Η με το υδραυλικό κονίαμα θα πρέπει να αναγνωριστούν ως δεξαμενές που χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα ως ληνοί για το πάτημα των σταφυλιών στο στάδιο της *γλευκοποίησης*. Ο διπλανός μικρός χώρος Θ με το πιθάρι συνηγορεί σε μια τέτοια άποψη, καθώς δίπλα στις δεξαμενές ήταν απαραίτητος ένας χώρος με πίθους για τη διαδικασία της *οινοποίησης*¹⁷.

Από τον χώρο Ι, στα ΒΑ των χώρων Η και Ζ, αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής του από λίθους, διαλυμένα πλιθιά και τμήματα κεραμίδων. Το δάπεδό του ήταν χαμηλότερο από αυτό των δύο γειτονικών χώρων και ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα. Στο στρώμα καταστροφής του βρέθηκε ένας σχεδόν ακέραιος λύχνος, από τον οποίο λείπει η λαβή του¹⁸ (Εικ. 12). Ο λύχνος παραλλάσσει τον τύπο 40Α (τύπος Κνίδου) της κατάταξης του Howland των λυχναριών της Αθηναϊκής Αγοράς, ο οποίος χρονολογείται στο β' μισό του 2ου και στο α' τέταρτο του 1ου αι. π.Χ.¹⁹, είναι όμως

17. Βλ. συνοπτικά Ε. Πουλάκη, «Αμπελοργία – Οινοποιία», στο Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροτικές σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα 2003, σσ. 150-151. Ανάλογη διαμόρφωση διπλών δεξαμενών με έναν χώρο μπροστά τους συναντάται και στην αγροικία Α στα Λαγυνά, βλ. Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φύλης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη χώρα της αρχαίας Λητής», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 159, σχ. 5, εικ. 9, ενώ δίπλα σε ένα συγκρότημα τεσσάρων ληνών από την Ν. Καλλικράτεια που βρισκόταν σε στεγασμένο χώρο βρέθηκαν τοποθετημένα μέσα στο έδαφος δύο πιθάρια, βλ. Α. Τόσκα – Γ. Χατζάκης, «Παλαιοχριστιανικές αρχαιοτήτες στη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 312-313, σχ. 3, εικ. 1.

18. Αρ. κατ. Π 9372. Όλοι οι αριθμοί καταλόγου του άρθρου αναφέρονται στα βιβλία καταγραφής του Αρχαιολογικού Μουσείου Βέροιας.

19. R. H. Howland, *Athenian Agora IV, Greek Lamps and their Survivals*, Princeton 1958, σσ. 126-127, αρ. 521, πίν. 20, 45 (ύστερος 2ος ή πρώιμος 1ος αι. π.Χ.). Πρβλ. επίσης

προϊόν ντόπιου εργαστηρίου και θα πρέπει να χρονολογηθεί οψιμότερα στον 1ο αι. π.Χ., ίσως στην εποχή του Αυγούστου. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι λίγο χαμηλότερα στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκε ένα πολύ φθαρμένο χάλκινο νόμισμα εποχής Αυγούστου (:), κοπής πιθανόν Θεσσαλονίκης²⁰. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν μια πιθανή καταστροφή των χώρων αυτών στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. ή τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ.

Δυτικά από το παραπάνω κτηριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχων που σχηματίζουν τη γωνία ενός χώρου, με κατεύθυνση Β→Ν (Εικ. 6). Στο εσωτερικό της γωνίας αποκαλύφθηκε κατά χώραν το κάτω τμήμα πίθου. Η διαφορετική κατεύθυνση του χώρου αυτού με το τμήμα του οικοδομικού συγκροτήματος που ανασκάφηκε δείχνει, παρά τη μικρή συνολική έκταση του ανασκαφικού πεδίου, ότι το σύστημα δόμησης στον οικισμό ήταν ακανόνιστο.

Βορειοδυτικά από το κτηριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε επιμήκης λιθοσωρός από αργούς λίθους (Εικ. 4), ο οποίος ακολουθεί την κλίση του λόφου με κατεύθυνση Α→Δ, και ο οποίος πιθανότατα είχε αναλημματικό χαρακτήρα ενισχύοντας τη σταθερότητα των ανδρών στα πρηνή του λόφου. Καταλαμβάνει μια έκταση τουλάχιστον 15 τ.μ.

Αρκετά χαμηλότερα στις υπώρειες του λόφου και βόρεια από το κτηριακό συγκρότημα πραγματοποιήθηκαν και άλλες δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες προέκυψε λιγοστή κεραμική και άλλα ευρήματα της Αρχαιότερης και Νεότερης Νεολιθικής Εποχής. Οι προϊστορικές, όμως, επιχώσεις στον λόφο έχουν ουσιαστικά καταστραφεί από τη συνεχή κατοίκηση στη θέση, αλλά και την πρόσφατη μεγάλη διατάραξη στον λόφο, η οποία προηγήθηκε της σωστικής έρευνας.

Από την ανασκαφική έρευνα και την επιφανειακή περισυλλογή στον βόρειο τομέα προέκυψαν πολυάριθμα ευρήματα διαφόρων κατηγοριών, τα οποία χρονολογούνται από τη νεολιθική εποχή έως και τους παλαιохριστιανικούς χρόνους. Η πλειονότητα τους, ωστόσο, προέρχεται από το κτηριακό συγκρότημα και ανήκει στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Ξεχωρίζουν αρκετά θραύσματα σκύφων με διηγηματικές παραστάσεις (Εικ. 13) και ανά-

D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. I. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, London 1975, σσ. 148-158, Q 314 - Q 361, πίν. 60-67. Τα πλησιέστερα τυπολογικά παράλληλα του λύχνου αυτού εντοπίζονται στη Βέροια, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ 19* (1964), *Χρονικά Β' 3*, πίν. 414γ (κάτω δεξιά) (ως προς τη διαμόρφωση του μυκτήρα). Τρία άλλα συγγενή παραδείγματα (αρ. κατ. Π 8970, Π 8995 και Π 9463) προέρχονται από πρόσφατες σωστικές ανασκαφές οικοπέδων. Η τυπολογική αυτή συγγένεια αποδεικνύει ότι οι λύχνοι αυτοί προέρχονται από ένα τοπικό κεραμικό εργαστήριο της Βέροιας της υστεροελληνιστικής εποχής, το οποίο αντιγράφει έναν τύπο εργαστηρίου της Κνίδου.

20. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, σ. 125, αρ. 2, πίν. XXIV, 6.

γλυφη φυτική διακόσμηση, τμήματα βάσεων με εμπίεστο φυτικό και στικτό διάκοσμο, μια ενσφράγιση λαβή αμφορέα της ομάδας Παρμενίσκου (Εικ. 14), θραύσματα αγγείων με διακόσμηση δυτικής κλιτύς και άλλα με εγχάρκτη διακόσμηση, όστρακα από πυξίδες, κανθάρους, μακεδονικούς αμφορείς, αρκετά τμήματα πήθων με επάλειψη πίσσας στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνειά τους, τμήματα χυτροειδών αγγείων, αγνύθες και σφονδύλια, αρκετά όστρακα *terra sigillata* (πινάκια και λεκάνες) και όστρακα με ζώνες χτενωτής διακόσμησης. Επίσης συγκεντρώθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά, μία σιδερένια αιχμή βέλους και άλλα σιδερένια αντικείμενα και εργαλεία, θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήματα κεραμίδων, μία εκ των οποίων φέρει έγγλυφη επιγραφή. Η επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα του χώρου απέδωσε, επίσης, δεκαεπτά (17) χάλκινα νομίσματα, τα οποία ορίζουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο κατοίκησης του οικιστικού συνόλου από την εποχή του Φιλίππου Β΄ μέχρι τον Κωνσταντίο Β΄ στον 4ο αι. μ.Χ.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι στην ανατολική πλαγιά του λόφου Μπας Καρτέρ εντοπίστηκε ένας σημαντικός οικισμός των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, με διάρκεια ζωής από τον 4ο αι. π.Χ. έως τον 4ο τουλάχιστον αι. μ.Χ., ενώ τα κινητά ευρήματα από την επιφανειακή έρευνα συνηγορούν στην ύπαρξη μιας προϊστορικής εγκατάστασης στον ίδιο λόφο, πιθανόν λίγο υψηλότερα. Ο οικισμός των ιστορικών χρόνων είχε αγροτικό – βιοτεχνικό χαρακτήρα, όπως δείχνει το πλήθος των σχετικών ευρημάτων, καθώς και η ύπαρξη του ληνού. Η συνολική εικόνα της αρχαίας εγκατάστασης στον λόφο, με την κλιμακωτή οργάνωση των χώρων στα πρανή και την πανοραμική θέα προς την πεδιάδα, θυμίζει γνωστούς οικισμούς της ίδιας περιόδου που αναπτύχθηκαν πάνω σε θέσεις με ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, όπως η ελληνιστική πόλη του Αγίου Παντελεήμονα²¹ ή η πόλη των Πετρών στο Ν. Φλώρινας²².

Ο οικισμός στο Μπας Καρτέρ βρίσκεται σε καίριο σημείο, στο μέσον περίπου της απόστασης του αρχαίου δρόμου που οδηγούσε από τη Βέροια προς τη Μιέζα. Ο Μ. Χατζόπουλος είχε συμπεράνει ήδη από το 1986 ότι οι πολλές παραδόσεις αρχαιοτήτων αποτελούσαν ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη αγροτικών οικισμών στα κλιμακωτά πρανή των λόφων του Τριλόφου και της Στενημάχου²³. Η ανασκαφική έρευνα του οικισμού επιβεβαιώνει πλέον την άποψη αυτή.

21. Για την ελληνιστική πόλη του Αγ. Παντελεήμονα στη Φλώρινα βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι. Μ. Ακαμάτης, *Η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 2006, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

22. Για την ελληνιστική πόλη των Πετρών Αμυνταίου βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, *Πέτρες Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1998, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

23. Χατζόπουλος, ό.π. (σημ. 2), σσ. 58-59.

Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η περιοχή αυτή βρισκόταν στα όρια των χωρών της Βέροιας και της Μίεζας, οι οποίες είχαν πιθανότατα ως σύνορό τους το ρέμα Σκροπ (Κολμπάκος)²⁴. Ο οικισμός στο Μπας Καρτέρ βρίσκεται βορειότερα του φυσικού ρέματος Σκροπ, θα μπορούσε δηλαδή να ανήκει στη χώρα της αρχαίας Μίεζας, αλλά τα υπάρχοντα στοιχεία της έρευνας για τα ακριβή όρια των δύο χωρών είναι ακόμα ελλιπή και το ζήτημα αυτό θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό.

3. Τριλόφος, θέση Τούρκος Καζάνι - Παλαιοχριστιανική Βασιλική (Εικ. 1, Α3)

Στη θέση Τούρκος Καζάνι, βόρεια από τον σύγχρονο οικισμό του Τριλόφου, ανασκάφηκε το 2000 από την Α. Κουκουβού τμήμα μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με νάρθηκα, διαστάσεων 18,50 × 13,50 μ., και του νεκροταφείου της στα ανατολικά της²⁵. Από τον παραπάνω χώρο προέρχονται πιθανότατα ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη που παραδόθηκαν τη δεκαετία του 1960 από τους ιδιοκτήτες των αγροτεμαχίων²⁶.

4. Τριλόφος - Νεολιθικός οικισμός Κολμπάκου (Εικ. 1, Α4)

Ένα νέος νεολιθικός οικισμός εντοπίστηκε σε οσωτική ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε το 2006 από τον Ι. Γραικό, με αφορμή τις εργασίες για την κατασκευή του νέου οδικού άξονα «Βέροια – Σκύδρα» στο τμήμα «Πατρίδα – Ανασόπεδος Κόμβος Νάουσας»²⁷. Η θέση τοποθετείται ανάμεσα σε δύο κλάδους του ρέματος Κολμπάκος στη θέση Καζάνι, σε απόσταση 500 μ. περίπου βόρεια του σύγχρονου οικισμού του Τριλόφου και 1 χλμ. δυτικά από τον σημερινό οδικό άξονα Βέροιας – Νάουσας. Η προϊστορική εγκατάσταση χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική (5800-5300 π.Χ.) και τη Νεότερη Νεολιθική Ι (5300-4800 π.Χ.) περίοδο. Περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός ευρημάτων (κεραμική, λίθινα εργαλεία, τμήματα ανωδομής τοίχων καθώς και ολόκληρα κομμάτια πήλινων δαπέδων).

24. Χατζόπουλος, ό.π. (σημ. 2), σ. 58 Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, ό.π. (σημ. 2), σ. 47.

25. Η βασιλική και το νεκροταφείο εντοπίζονται στα αγροτεμάχια αρ. 658 και 659 του αγροκτήματος Τριλόφου, βλ. Α. Κουκουβού, ΑΔ 55 (2000), Χρονικά Β'2, σ. 787· Α. Πέτκος – Φ. Καραγιάννη, «Τα αρχαιολογικά ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Ερατεινή Ημαθία*, Βέροια 2004, σσ. 134-170· Α. Πέτκος, «Τοπογραφία της Ημαθίας κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο», *Ημαθίας Μελετήματα*, Βέροια 2007, σσ. 25-35.

26. Φ. Πέτσας, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά Β' 3, σ. 435, πίν. 494α-δ.

27. Η θέση εντοπίζεται στο αγροτεμάχιο αρ. 799 του αγροκτήματος Τριλόφου, βλ. Ι. Γραικός, «Τριλόφος. Ρέμα Κολμπάκος», ΑΔ 61 (2006), Χρονικά (υπό έκδοση)· Ι. Γραικός, «Μια νέα θέση της νεότερης νεολιθικής στον Τριλόφο Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 795-804.

Β. Μη ανασκαμμένες θέσεις

Παλιοκαληά 1 (Εικ. 1, Β1)

Η θέση εντοπίζεται στην επίπεδη κορυφή ενός λόφου που έχει τη μορφή τράπεζας. Σε πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή περισυλλέχθηκε διάσπαρτη αβαφής κεραμική και τμήματα κεραμίδων. Η γεωμορφολογική διαμόρφωση της θέσης και οι ενδείξεις των κινητών ευρημάτων υποδεικνύουν τη χρήση της ως χώρου ανθρώπινης εγκατάστασης.

Παλιοκαληά 2 (Εικ. 1, Β2)

Από την κορυφή ενός γειτονικού με τον παραπάνω λόφου στην περιοχή Παλιοκαληά περισυλλέχθηκε κεραμική και άλλα ευρήματα, που υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας οικιστικής εγκατάστασης ιστορικών χρόνων.

Διχαλεύρι (Εικ. 1, Β4)

Στη θέση Διχαλεύρι, νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού της Στενημάχου, εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα του ομώνυμου μεταβυζαντινού οικισμού, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά στις γραπτές πηγές στο πρώτο μισό του 17ου αι. μ.Χ.²⁸ Ο οικισμός βρίσκεται στην πλαγιά λόφου. Σώζονται διάσπαρτα θεμέλια τοίχων οικιών σε μεγάλη έκταση (Εικ. 15), αναλημματικοί τοίχοι, ένας πλακόστρωτος δρόμος, ενώ κατά τις αυτοψίες στην περιοχή περισυλλέχθηκαν θραύσματα αγγείων μεταβυζαντινής εποχής.

Από τον οικισμό αυτό κατάγεται ο Τάσος Καρατάσος, ένας από τους σημαντικότερους Μακεδονομάχους οπλαρχηγούς, ο οποίος πρωτοστάτησε στην επανάσταση της Νάουσας το 1822 και έλαβε μέρος σε ιστορικές μάχες της επαναστατημένης Μακεδονίας²⁹. Το Διχαλεύρι, μαζί με πολλά άλλα χωριά της επαρχίας Νάουσας, πυρπολήθηκε και καταστράφηκε από τους Τούρκους μετά την αποτυχία της επανάστασης στην περιοχή το 1822³⁰.

Κακόπετρες (Εικ. 1, Β5)

Σε επιφανειακή έρευνα σε λόφο στη θέση Κακόπετρες, βορειοδυτικά του Τριλόφου, εντοπίστηκαν υπολείμματα αρχαίου τείχους (Εικ. 16). Τμήματα κεραμίδων οροφής και κεραμική αποδεικνύουν τη χρήση της θέσης, η οποία είχε απεριόριστη θέα προς τον κάμπο της Ημαθίας στα ανατολικά της.

28. Ι. Βαοδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β', Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 11, αρ. 14.

29. Γ. Χιονίδης, «Σχεδιάσμα περί του Γέρου Καρατάσου και της οικογένειάς του», *Μακεδονικά* 9 (1969) 295-316.

30. Α. Γ. Βουδούρη, «Η περιοδεία του Μητροπολίτου Βεροίας Δανιήλ (1769-1799) στα χωριά της επαρχίας Βεροίας, κατά ανέκδοτο κώδικα της ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας», *Μακεδονικά* 35 (2005-2006) 198-199, 201-203 (σποραδικά).

Θέση αγροικίας (;) (Εικ. 1, B6)

Κατά την επιφανειακή έρευνα παλαιότερα σε επίπεδη θέση δυτικά του οικισμού του Τριλόφου, περισυλλέχθηκε κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και θραύσματα κεραμίδων οροφής. Πιθανότητα προέρχονται από μια αγροικία στην περιοχή ή άλλη εγκατάσταση με αγροτικό ή κτηνοτροφικό χαρακτήρα, με εξαιρετική θέα προς τον κάμπο της Ημαθίας.

Βρανά Πέτρα - Αγ. Παρασκευή (Εικ. 1, B7)

Στη θέση Βρανά Πέτρα, αμέσως βόρεια του Τριλόφου και στην περιοχή εγκατάστασης του νεκροταφείου του σύγχρονου οικισμού εντοπίστηκαν υπολείμματα τοίχων κτηρίων καθώς και κεραμική ελληνιστικών έως και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην περιοχή τοποθετείται οικισμός που χρονολογείται στους χρόνους αυτούς. Από το προαύλιο του ιερού ναού της Αγ. Παρασκευής, που αποτελεί τον κομητηριακό ναό του νεκροταφείου, προέρχεται το τμήμα μιας μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης³¹.

Λόφος Αγ. Τρύφωνα (Εικ. 1, B8)

Στο λόφο του Αγ. Τρύφωνα έχουν εντοπιστεί ευρήματα των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων³². Ο D. French σε επιφανειακή έρευνά του στο λόφο το 1964 περισυνέλεξε 19 όστρακα, τα οποία χρονολόγησε στην Αρχαιότερη και Νεότερη Νεολιθική εποχή καθώς και στα ιστορικά χρόνια³³. Σε νεότερη επιφανειακή έρευνα στο λόφο, οι Ν. Μερούσης και Λ. Στεφανή περισυνέλεξαν λιγοστή και χρονολογικά αδιάγνωστη κεραμική³⁴.

31. Πρόκειται για τη στήλη με αρ. κατ. Λ 676, η οποία παραδόθηκε το 1979 από τον κ. Ηλία Ανδρεάδη.

32. Για την έρευνα στο λόφο του Αγ. Τρύφωνα βλ. D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia and Catalogue of Sherd Material in the University of Thessaloniki*, Athens 1967, σ. 37, VE 10' D. Kokkinidou – K. Trandaliidou, «Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia», *BSA* 86 (1991) 105' Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991, σ. 52' Ι. Ασλάνης, *Η προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική Εποχή*, Αθήνα 1992, σ. 69' Ν. Μερούσης – Λ. Στεφανή, «Προϊστορικοί οικισμοί του Νομού Ημαθίας Α'», *Μακεδονικά* 29 (1993-1994) 352-353' K.A. Wardle (εκδ.), *Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964 directed by R.J. Rodden. The Excavation and the Ceramic Assemblage by G. Pyke – P. Yiounni – K.A. Wardle – R.J. Rodden* [BSA Suppl. Vol. 25], London 1996, σ. 67' Ν. Ι. Μερούσης, «Η Νεολιθική και η Εποχή του Χαλκού στην Ημαθία», *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία – Αρχαιολογία. Πρακτικά Επιστημονικής Διμερείδας, 7-8 Ιουνίου 2003*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 19' Μερούσης – Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 14), σ. 740 κ.ε. σποραδικά.

33. French, *ό.π.* (σημ. 32), σ. 37, VE 10.

34. Μερούσης – Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 32), σ. 352.

Γ. Περισυλλογές αρχαιοτήτων

Αρκετές επιτύμβιες στήλες και άλλα γλυπτά έχουν κατά καιρούς παραδοθεί ή περισυλλεχθεί από την περιοχή του Τριλόφου και της Στενημάχου. Οι σημαντικότερες θέσεις από τις οποίες προέρχονται διάσπαρτες αρχαιότητες είναι οι ακόλουθες:

Στενήμαχος, θέση Αμπελότοποι (Εικ. 1, Γ1)

Από την θέση Αμπελότοποι, βόρεια του οικισμού της Στενημάχου, έχουν παραδοθεί κατά καιρούς ποικίλα αρχαία μνημεία: ανάγλυφα, νομίσματα, ένα μαρμαρίνο αρχιτεκτονικό μέλος και ένας ανώνυμος φύλλισ του 10ου - 11ου αιώνα³⁵. Σε επιφανειακές έρευνες, επίσης, που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1990 περισυλλέχθηκε κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου καθώς και της ρωμαϊκής εποχής³⁶. Επιπλέον, υπάρχουν αναφορές για οικιστικά κατάλοιπα σε αγροτεμάχιο της περιοχής. Τα σποραδικά αυτά ευρήματα αποδεικνύουν τη διαχρονική κατοίκηση της θέσης από τα προϊστορικά χρόνια έως τη βυζαντινή εποχή.

2. Στενήμαχος, θέση Ροδιά, Νεκροταφείο «Λυδού» (Εικ. 1, Γ3)

Σημαντικότερη πληροφορία για την ύπαρξη ενός αρχαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή της Στενημάχου έδωσε η παράδοση το 1979 οστράκων μελανόμορφου κρατήρα από τον κ. Κ. Γκλαβένο, ο οποίος τα περισυνέλεξε από αγρόκτημα στη θέση Ροδιά³⁷ (Εικ. 17-18). Τα θραύσματα του κρατήρα, που αποτελούσε προφανώς ταφικό κέρισμα, αποδόθηκαν από τον καθηγητή Μ. Τιβέριο στο «εργαστήριο του Λυδού», του γνωστού αγγειογράφου του αττικού μελανόμορφου ρυθμού και συγκεκριμένα στον «Ζωγράφου του Λούβρου F6»³⁸.

35. Το νόμισμα ταυτίστηκε από τη συνάδελφο αρχαιολόγο της 11ης ΕΒΑ Μ. Χειμονοπούλου, την οποία ευχαριστώ.

36. Ε. Στεφανή, ΑΔ 52 (1997), Χρονικά Β'2, σ. 748.

37. Αρ. κατ. Π 254α-γ, βλ. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά Β'2, σ. 411, πίν. 245α.

38. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 151, σημ. 670, σ. 163. Πρβλ. και Ε. Σκαρλατίδου, «Ένας νέος κρατήρας του Λυδού από το νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης. Το εμπόριο και η παραγωγή των αγγείων του αττικού αγγειογράφου και του εργαστηρίου του στη Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία VI, Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1035. Λ. Δ. Στεφανή, «Τοπογραφία της Ημαθίας από την εποχή του Σιδήρου μέχρι την όψιμη αρχαιότητα», *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία - Αρχαιολογία. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, 7-8 Ιουνίου 2003*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 36, εικ. 11. Η παρουσία ενός κρατήρα από ένα σημαντικό αττικό εργαστήριο στο νεκροταφείο στη Ροδιά αποτελεί μια ένδειξη για την οικονομική άνθηση που γνώρισε ο οικισμός και κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Από την ίδια περιοχή παραδόθηκε επίσης από τον κ. Κ. Γκλαβένο ένας γυάλινος οφθαλμός, μια χάλκινη αμφικωνική ψήφος με προεξέχοντα άκρα πιθανόν αρχαϊκής εποχής³⁹ (Εικ. 19), το τμήμα μιας μαρμαρίνης επιτύμβιας στήλης⁴⁰ και μια σιδερένια αιχμή βέλους⁴¹ (Εικ. 20), ενώ σε πρόσφατη αυτοψία εντοπίστηκε κατά χώραν ένα αρχιτεκτονικό μέλος. Η περιοχή απέχει μόλις 150-200 μ. από τα πρηνή του λόφου στο Μπας Καρτέρ (Εικ. 1, Α2), όπου αποκαλύφθηκε πρόσφατα ο οικισμός των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η μελλοντική έρευνα δεν αποκλείεται να αποδείξει τυχόν σχέση του αρχαϊκού νεκροταφείου στη Ροδιά με αρχαϊκή φάση του οικισμού στο Μπας Καρτέρ, η οποία, όμως, μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί.

3. Ευρήματα που παραδόθηκαν από την περιοχή Τριλόφου και Στενημάχου, χωρίς ακριβή στοιχεία για τη συγκεκριμένη θέση εύρεσής τους, είναι τα ακόλουθα:

Α. Περιοχή Στενημάχου:

1. Τέσσερις επιτύμβιες στήλες⁴².
2. Τμήμα κορμού γυναικείου αγάλματος⁴³.
3. Μια πώρινη βάση στήλης.
4. Τμήμα αποκορυσμένης κεφαλής μορφής που ανήκει σε μαρμαρίνη ανάγλυφη στήλη⁴⁴.
5. Τμήμα μιας μαρμαρίνης ιωνικής βάσης⁴⁵.

Β. Περιοχή Τριλόφου:

1. Τμήμα μαρμαρίνου τραπεζοφόρου⁴⁶.

39. Η αμφικωνική ψήφος ανήκει στην ομάδα ΨΗ-Γ/Γβ2 της Β. Μησηλίδου-Δεσποτίδου, βλ. πρόσφατα Β. Μησηλίδου-Δεσποτίδου, *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία. Έρευνα στα χάλκινα κοσμήματα των νεκροταφείων της Αγίας Παρασκευής και της Νέας Φιλαδέλφειας*, [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 10], Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 64-66, 131-132, αρ. 117-139, εικ. 33, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

40. Αρ. κατ. Α 1195, βλ. Ειρ. Ψαρρά, *ΑΔ* 61 (2006), Χρονικά (υπό έκδοση).

41. Αρ. κατ. Μ 4232, βλ. Ν. Πουλακάκης, *ΑΔ* 67 (2012), Χρονικά (υπό έκδοση).

42. Αρ. κατ. Α 211, Α 249, Α 749. Επίσης, αρ. κατ. Α 117, βλ. Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά Β' 2, σ. 233, πίν. 265β-ΒΧΗ 89 (1965), σ. 792, 794, εικ. 2-Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 345, σημ. 3 Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 48 και σημ. 54. Αρ. κατ. Α 193, βλ. Touratsoglou, *ό.π.* (σημ. 11), σ. 423, αρ. 9.

43. Αρ. κατ. Α 712.

44. Αρ. κατ. Α 1363, βλ. Ε. Ψαρρά, *ΑΔ* 64 (2009), Χρονικά (υπό έκδοση).

45. Αρ. κατ. Α 1364, βλ. Ε. Ψαρρά, *ό.π.* (σημ. 44).

46. Αρ. κατ. Α 537, βλ. Πέτσας, *ό.π.*, (σημ. 26), σ. 435, πίν. 494α Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 47 και σημ. 41. G. Bakalakis, «Two more Trapezophora», στο L. Freeman Sandler (εκδ.), *Essays in Memory of Karl Lehmann*, New York 1964, σ. 29.

2. Τμήμα πλευράς σαρκοφάγου⁴⁷.
3. Μια μαρμάρινη ιωνική βάση κίονα⁴⁸.
4. Μια μαρμάρινη βάση του 4ου αιώνα π.Χ. με αναθηματική επιγραφή στον Ποσειδώνα: [...Α]μύντα Ποσειδῶ[νι...]⁴⁹.
5. Το στήριγμα ενός μαρμαρίνου τραπέζοφóρου⁵⁰.
6. Τμήμα μιας επιτύμβιας στήλης⁵¹ και μία δεύτερη ακέραιη επιτύμβια στήλη⁵².
7. Δύο ιωνικά κιονόκρανα⁵³ (Εικ. 21).

Τα αποτελέσματα των παλαιότερων και νεότερων ερευνών στην περιοχή Τριλόφου και Στενημάχου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το σημαντικότερο αρχαιολογικό παρελθόν της, το οποίο πρώτος είχε επισημάνει με τη διορατικότητά του ο Φ. Πέτσας. Τα διάσπαρτα επιφανειακά ευρήματα, καθώς επίσης και ο μοναδικός στην περιοχή οικισμός, μικρό τμήμα του οποίου έχει ερευνηθεί ανασκαφικά, μας προσφέρουν, έστω και αποσπασματικά, την εικόνα μιας ζωντανής και πυκνοκατοικημένης υπαίθρου, ενός δικτύου οικισμών με σαφή αγροτοκτηνοτροφικό χαρακτήρα, τον οποίο η περιοχή διατηρεί μέχρι και σήμερα. Τα αρχαιολογικά αυτά κατάλοιπα αποτελούν αδιάφραστα τεκμήρια μια δυναμικής και ακμάζουσας αγροτικής κοινωνίας, που δραστηριοποιήθηκε επί πολλούς αιώνες στην υπαίθρο της «ερατεινής Ημαθίας».

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ – ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

47. Αρ. κατ. Λ 1242, βλ. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 26), σ. 435, πίν. 494γ Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 47 και σημ. 41. G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophagen*, München 1982, σ. 348 και σημ. 23.

48. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 26), σ. 435, πίν. 494δ Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 47 και σημ. 41.

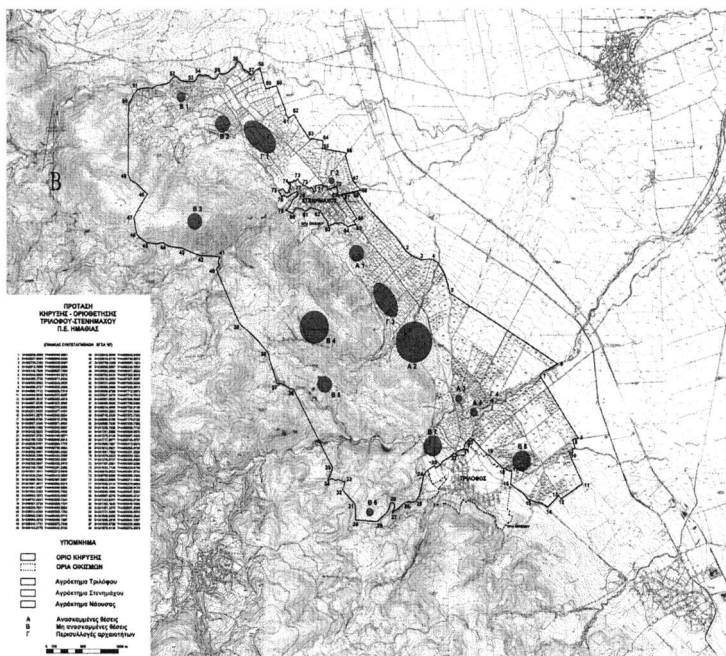
49. Αρ. κατ. Λ 125, βλ. Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), αρ. 510, σ. 419-420 και Α. Β. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society* [Μελετήματα 8], Athens 1988, σ. 105, αρ. 162. Από τη θέση Τσιφλίκι στην περιοχή της Νάουσας προέρχεται μια δεύτερη αναθηματική πλάκα που σχετίζεται με τη λατρεία του θεού. Σώσει επιγραφή «Ποσειδώνι κατ' εὐχὴν», βλ. Ειρ. Ψαρρά, «Σωστική ανασκαφή στο Τσιφλίκι Νάουσας κατά το 2003», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 545, σχ. 4.

50. Αρ. κατ. Λ 374, βλ. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 318, πίν. 34γ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπέζοφóρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, σποραδικά.

51. Αρ. κατ. Λ 834, βλ. Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά Β' 2, σ. 460.

52. Αρ. κατ. Λ 676, βλ. Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά Β' 2, σ. 311.

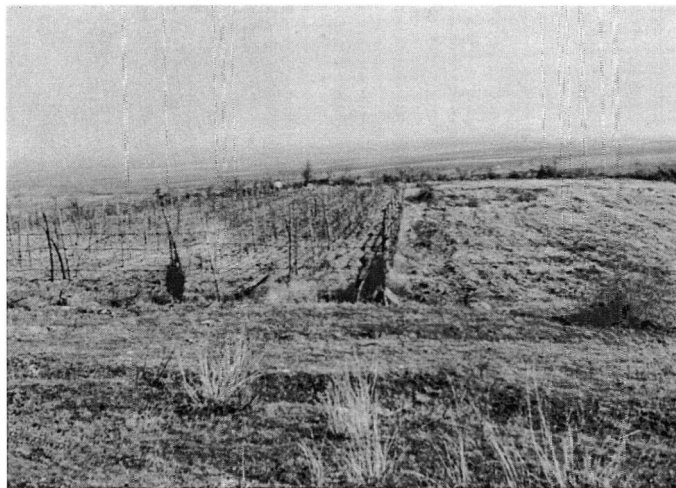
53. Αρ. κατ. Λ 705, βλ. Πέτσας, *ό.π.* (σημ. 26), σ. 435, πίν. 494β Γουναροπούλου – Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 47 και σημ. 41. Αρ. κατ. Λ 1194, βλ. Ν. Πουλακάκης, *ΑΔ* 61 (2006), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

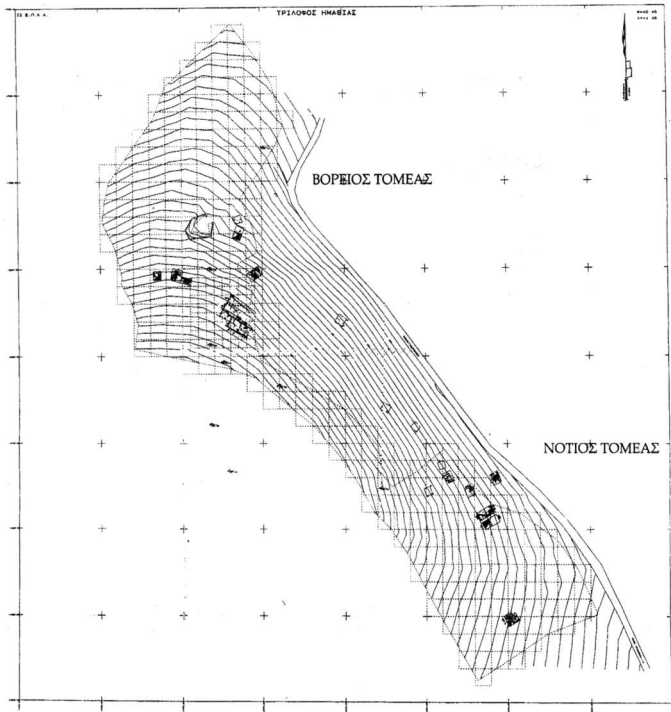
Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής μεταξύ Τριλόφου και Στενιμάχου. Σημειώνονται οι εντοπισμένες θέσεις και το όριο της νέας κήρυξης - οριοθέτησης του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 2. Τμήμα μαρμάρινου κίονα από την ανασκαφή στη θέση Ιτιά σε οικία στη Στενήμαχο.

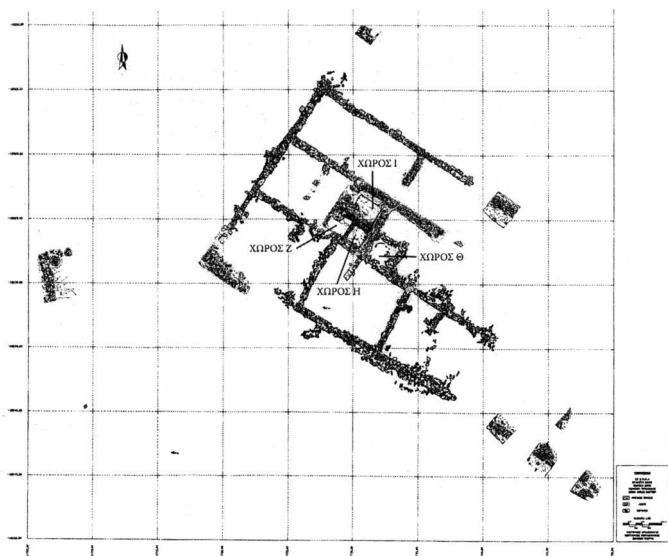
Εικ. 3. Στενήμαχος. Θέση Ιτιά. Φωτογραφία του 1976.

Εικ. 4. Μπας Καρτέρ. Τοπογραφική αποτύπωση της ανατολικής πλευράς του λόφου με τη θέση των δοκιμαστικών τομών (2006).

Εικ. 5. Μπας Καρτέρ. Νότιος τομέας. Θεμέλια τοίγων κτηρίου από ΒΔ.

Εικ. 6. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Σχεδιαστική αποτύπωση του κτηριακού συγκροτήματος μετά τις δύο ανασκαφικές περιόδους (2006 και 2008).

Εικ. 7. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Γενική άποψη του κτηριακού συγκροτήματος από ΒΔ.

Εικ. 8. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Γενική άποψη του κτηριακού συγκροτήματος από Δ.

Εικ. 9. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Τοίχος από το κτηριακό συγκρότημα.

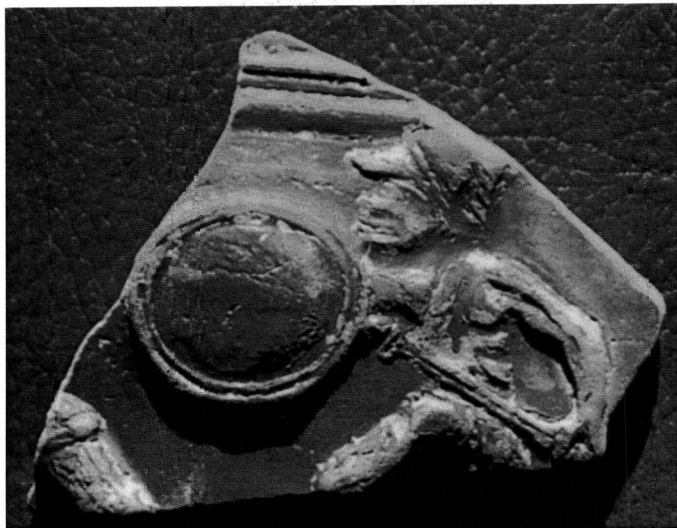
Εικ. 10. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Τοίχος από το κτηριακό συγκρότημα.

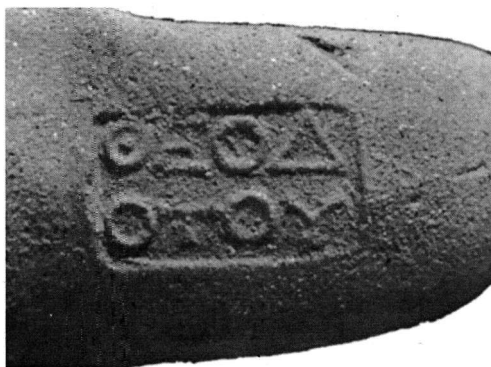
Εικ. 11. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Δεξαμενές και ο χώρος μπροστά τους από Δ. (ληγός).

Εικ. 12. Μπας Καρτέρ. Βόρειος τομέας. Μελαμβαφής λύχνος από το στρώμα καταστροφής του χώρου I.

Εικ. 13 Μπας Χαετέρ. Βόρειος τομέας. Θραύσμα ανάγλυφου σκύφου με σιγή μάχης.

Εικ. 14 Μπας Χαετέρ. Βόρειος τομέας. Ενοφράγιστη λαβή αμφορέα της ομάδας Παρμενίσκου (ΘΕΟΔ/ΟΤΟΥ).

Εικ. 15. Διχαλεύρι. Μεταβυζαντινός οικισμός, τοίχος κτηρίου.

Εικ. 16. Κακόπετρες. Αποψη τμήματος τείχους οχύρωσης.

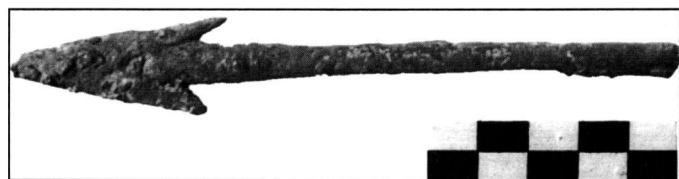
Εικ. 17. Στενημάχος, θέση Ροδιά, Νεκροταφείο «Λυδού». Κρατήρας του εργαστηρίου του Λυδού («Ζωγράφος του Λούβρου F6»).

Εικ. 18. Στενημάχος, θέση Ροδιά, Νεκροταφείο «Λυδού». Κρατήρας του εργαστηρίου του Λυδού («Ζωγράφος του Λούβρου F6»).

Εικ. 19. Στενήμαχος, θέση Ροδιά, Νεκροταφείο «Λυδού». Χάλκινη αμφικωνική ψήφος με προεξέχοντα άκρα, πιθανόν αρχαϊκής εποχής.

Εικ. 20. Στενήμαχος, θέση Ροδιά, Νεκροταφείο «Λυδού». Σιδερένια αιχμή βέλους.

Εικ. 21. Τρίλοφος, Ιωνικό κιονόκρανο (Λ 1194).